

A TUDOMÁNYOS KUTATÁS SZEREPE A ROMOK MŰEMLÉKI VÉDELMEBEN

A magyar műemlékvédelem egyik legfontosabb területe a művészeti és történeti értékű romok megóvása, illetve lehető mértékben való helyreállítása. Középkori váraink és templomaink igen nagy hányada ugyanis a hazánkat évszázadokon keresztül sújtó háborúk következtében tönkrement. A veszteség különösen nagy a várakat illetően, hiszen ez épületfajtaból alig maradt néhány ma is használható állapotban. A XVI—XVII. századi török hódoltság, majd a XVIII. század elején kitört, Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharc e területen járt a legnagyobb áldozatokkal. A sokszoros ostromokat váraink nagy része állta ugyan, de a kuruc felkelések Habsburg ellenrendszabálya végzetessé vált. 1702-ben I. Lipót elrendelte a magyar várak felrobbantását, nehogy azok a nemzeti ellenállás fészkei lehessenek. A levegőbe repített és leégett épületek romjai pedig a környék építőanyagaként szolgáltak, s amit az erőszak megkímélt, a közöny emésztette el. — Ugyanez lett a sorsuk régi városi és falusi templomaink, kolostoraink sok százának is. Az elpusztult települések egy része végleg üresen maradt s a romos épületek lassanként eltűntek, vagy kőbánya szerepét vitték. A lakott vagy újratelepült helyek is gyakran új építkezéseket kívántak s így a régit jobb esetben átépítették, igen sokszor azonban veszni hagyták.

A röviden vázolt súlyos pusztulás természetesen elsősorban a török uralom alá került országrészeket érte. Jellemző, hogy az Alföldön szinte alig találunk ép vagy akár átépített középkori épületet. Csak olyan félreeső, folyókkal és mocsarakkal védett terület, mint pl. az Alföld északkeleti szöglete, kerülte el ezt az érzékeny veszteséget és őrizte meg aránylag nagy sűrűségben a XIII—XV. századi falusi templomokat. Szabolcs megye középkori műemlékállományából tehát nagy valószínűséggel következtethetünk az Alföld tekintélyes nagyságú, de ma e tekintetben szinte üres térségeinek hajdani építészeti gazdagságára. Még olyan műemlékekben bővelkedő vidék, mint a Balaton környéke, napjainkban is tanúskodik a véres századok megpróbáltatásairól. A török hódoltság határa ugyanis a Balaton északi partja közelében húzódott. A hadiszerencse forgandósága természetesen alig engedett meg határozott elválasztó vonalat, a határ állandóan ingadozott. Míg a várak egy része esetleg magyar kézen maradt, a környező falvak gyakran tartósan kerültek török megszállás alá. A számos középkori, vagy legalább középkori eredetű épület mellett sok ma már eltűnt egyházi vagy világi alkotásról tudunk itt s a romok száma is elég tekintélyes. Közülük néhány pusztulásának körülményeit ismerjük. 1552-ben foglalta el a török Veszprém várát. A környékbeli nemesség ekkor robbantotta fel több más kolostorral együtt a magyar későgótika egyik legszebb példáját, a nagyvázsonyi pálos templomot a hozzátartozó klostrom-

mal, hogy megakadályozza az ellenséget az épületek erődítményként való felhasználásában.

Az elmondottak talán eléggé alátámasztják és indokolják műemlékvédelmünk fokozott érdeklődését vár- és templomromjaink iránt, hiszen művészetünk történetének egy jelentős része került föld és törmelék alá. Hogy ezáltal mit veszítettünk, Buda vára és a visegrádi királyi palota ásatásai beszédesen bizonyítják. De ugyanerről győz meg száz meg száz kisebb jelentőségű emlékünk részleges vagy teljes elenyészése, hiszen már csak mennyiségük is megdöbbenítő. Így érthető, hogy — bár elkésve — minden erőnkkel azon igyekszünk, hogy a még meglévő romokat vallatóra fogjuk és a korszerű tudományos kutatás minden lehetséges eszközével felderítsük mindazt a történeti és művészeti értéket, melyet még pusztulásukban is magukban rejtnek. Az így nyert eredmények nemcsak elméleti jelentőségűek, nem pusztán történeti és művészeti tudásunkat gyarapítják, hanem biztos alapot nyújtanak a műemlék egészének vagy részletének az előkerült maradványok felhasználásával történő hiteles és élménykeltő konzerválására, helyreállítására. A tudományos kutatás tehát nem öncél, hanem nélkülözhetetlen eszköz is a műemlékvédelem korszerű megvalósítása érdekében. Módszer, mely hivatott arra, hogy súlyos veszteségeink ma még fellelhető nyomait visszahódítsuk az enyészettől és közvetlenül vagy közvetve kamatoztassuk műemlékeinknek, mint műalkotásoknak s ugyanakkor, mint történeti dokumentumoknak a valóságnak megfelelő helyreállításában és bemutatásában.

A történelmi körülményeink által kialakított cél és szemlélet megkívánja, hogy a műemléket és a hozzá szervesen kapcsolódó környezetet egységnek fogjuk fel, de ugyanakkor fejlődésében, kialakulásának folyamatában is vizsgáljuk. Ez gyakorlatban a kutatás egységességét és történetiségét jelenti. Az épület közvetlenül hozzáférhető, szintfeletti és közvetve elérhető, földalatti részeinek feltárása a kutatás egészébe épp úgy beletartozik, mint a fellelhető irodalmi, levéltári és muzeális adatok összegyűjtése. A helyszíni gyakorlati eredmények számára az igazi távlatot az a történeti jellegű munka adja meg, mely az írott, ábrázolt és tárgyi forrásanyag ismeretében, az azokból levonható tanulságokat minél teljesebben, a valóságos fejlődésnek megfelelően érvényre juttatja és a helyszíni tapasztalatokra alkalmazza. Az épület egészére vonatkozó régészeti kutatás így egészül ki a legszélesebb értelemben vett forráskutatással. Az elmondottak megvilágítják azokat az utakat, melyeken mai műemlékvédelmünk tudományos kutatásának haladnia kell. Ezek a szakörök által ugyan általánosan ismertek, de éppen sajátos történeti körülményeink következtében bizonyos hazai jellegzetességek is alakultak ki. Az alábbiakban néhány konkrét példa felemlítésével csupán ezekre kívánok kitérni.

A kiadott, de főként a kiadatlan levéltári adatok nálunk különleges jelentőségűek. E tény felismerése az utóbbi évtizedek egész művészettörténeti munkáját erősen befolyásolta és eredményességéhez nagymértékben járult hozzá. Külön Művészettörténeti Dokumentációs Központ foglalkozik közép-, új- és legújabbkori levéltári adatok gyűjtésével és a kutatás rendelkezésére bocsátásával. Emellett az Országos Műemléki Felügyelőség évek óta végez és végeztet kifejezetten műemlékekkel kapcsolatos levéltári kutatást, mely elsősorban a munkába vett műemlékek múltjának tisztázására irányul. A sümegi vár régészeti feltárását nagymértékben könnyítették azok a XVI—XVII. századi kiadatlan leltárak, melyek részletesen leírták az egész épületegyüttes akkori állapotát, helyiségeinek sorát és rendeltetését. Ugyanígy jelentős segít-

seget adnak Giulio Turco olasz hadmérnök 1569-ből való, s a bécsi Hadilevéltárban őrzött felvételi rajzai, melyek a dunántúli várak akkori alaprajzait és távlati képeit tüntetik fel. Turco megbízhatóságát eddig valamennyi ásatásunk messzemenően igazolta (Várpalota, Nagyvázsony, Szigliget, Sümeg stb. váraink).

XI—XIII. századi okleveleink, csekély kivételtől eltekintve, ki vannak adva. A XIV. századtól tekintélyesen emelkedő számú későközépkori oklevelek kiadása viszont éppen mennyiségük miatt jóval hiányosabb. Még fokozottabban áll e megállapítás a XVI—XVIII. századi óriási tömegű írásos anyagra, melynek teljes kiadása soha nem lehet cél. Viszont minél későbbiek a levéltári források, annál pontosabb, közvetlenebb megvilágítást nyújtanak műemlékeink történetére. Így érthető, ha a levéltári kutatások számára minél szélesebb alapot kívánunk teremteni, hogy így is némileg pótolhassuk emlékanyagunk jelentős hiányait.

E szempont még inkább előtérbe lép a helyszíni vizsgálatok vonatkozásában. Más szerencsésebb népek sokkal kevésbé vannak a falak vizsgálatára vagy ásatásokra ráutalva, mint mi, hiszen a XIV—XV. századi s főként későbbi épületeik nagy számban maradtak meg eredeti vagy közel eredeti mivoltukban. A budai várnegyed, a soproni belváros feltárása bizonyítja, hogy nálunk a gótika és reneszánsz a XVIII—XIX. századi átépítések sűrű szövedékében majdnem nyomtalanul eltűntek. A házak még megmaradt középkori részleteit szinte ki kellett bányászni a török idők után bekövetkezett, rendesen szerény igényű és a még meglevő régi részek további rongálását, pusztítását jelentő átalakításokból. Váraink túlnyomó részének XVIII. századi felszámolása pedig annyit jelent, hogy régészetünknek még XVIII. századi pusztulási és betöltési rétegeket is figyelembe kell vennie. Ugyanez a helyzet a számos elhagyott és ma már részlegesen vagy teljesen romos középkori templomunk esetében is. Míg pl. Nyugat-Európában napjainkban egyre nagyobb lendületet vevő középkori ásatások XIV—XV. századi épületek antik vagy koraközépkori előzményeit hozzák felszínre, addig nálunk még XVI—XVII. századi építkezések is föld alá kerültek. Így tolódtak ki hazánkban 3—400 évvel a régészeti korszakok határai. E körülmény több lényeges és számunkra sajátos eltérést eredményezett. Szükségessé tette mindennek előtt a régészeti módszerek állandó finomítását és mindenirányú régészeti adatnak fokozott figyelembevételét. Nem véletlen, hogy az 1934-ben megkezdett visegrádi, de főként az 1946-ban induló budai ásatások óta műemléki feltárásaink még az újkori rétegekben is az őskori és római kori klasszikus módszereket követik. Nem elégedhetünk meg pusztán falak vagy épületrészek napvilágra hozásával, hanem a rétegelemzések és a leletanyag segítségével egyrészt aprólékosan mérlegelnünk kell a legcsekélyebb részleteket is, másrészt ki kell munkálnunk a nagy összefüggéseket. A legtöbbször korhatározó részletek nélkül előkerült épületmaradványok korát és legalább relatív kronológiáját csak így állapíthatjuk meg, csak így számolhatjuk fel, legalább részlegesen a súlyos veszteségeink okozta bizonytalanságokat és hiányokat.

Az elmondottak világossá teszik, hogy helyszíni megfigyeléseinknek minél pontosabb és szigorúan régészeti igényű dokumentálása, a leletanyagnak muzeális szintű restaurálása, leltározása és feldolgozása nálunk fokozottan szükséges. A kerámiai, fém-, csont- és egyéb tárgyak mellett különös jelentőségűek az esetleg előkerülő épületszobrászati vagy épületfestészeti leletek, melyek közvetlenül adnak felvilágosítást az épület művészi kiképzésére és

ezáltal a kormeghatározás nehéz kérdésének megoldását is elősegítik. Ezen felül pedig szerencsés esetben az épület helyreállításában közvetlen támogatást adnak eredeti helyükre való visszahelyezés vagy hiteles kiegészítés lehetőségének biztosítása által. Az egész épületnek nemcsak művészi megjelenését, hanem történeti hitelét is emeli, ha az említett eljárásokra megfelelő alkalom adódik.

A kifejtettekből következik, hogy tudományos szempontból nálunk a teljes feltárások a kívánatosak. Ebbe beleértendő az épülettel közvetlenül összefüggő környezet is, hiszen történeti fejlődésre a szomszédos épület ismerete, templomok esetében a bennük és körülöttük levő sírok feltárása, váraknál, a ma már túlnyomó részükben egészen eltűnt külső védőművek kiásása egyáltalában nem közömbös. E követelmény maradéktalan kielégítése nagyon sok körülménytől függ és ezért ma még csak ritkán valósítható meg. Kisebb épületekkel kapcsolatban e törekvés lényegében megoldható. Így kerülhetett sor pl. az ecséri XII—XIII. századi templom teljes alaprajzának tisztázására, az épületen belüli kegyúri sírhelyek feltárására, az épületen kívüli temetkezések megvizsgálására, a templom kőkerítésének és az ezen kívül eső középkori paplaknak melléképületestől való kiásására. Ugyanígy bonyolítjuk le a felső-örsi románkori templom belső feltárását és falainak kutatását is. Nem tudtuk azonban idő- és pénzhiány miatt megvizsgálni a felsődörgicsei kettős románkori temetőjét, pedig annak feltárása nagy valószínűséggel rögzítette volna a két egymással összeépült, de különböző időből eredő épület keletkezésének idejét. Ez pedig nagyon fontos lett volna annak ellenére, hogy a romkonzerválás mikéntjét és mértékét a temető ásatása aligha befolyásolta volna.

Nagyobb objektumoknál a teljes feltárásnak természetesen még súlyosabb akadályai vannak. Ilyen esetekben rendszerint meg kell elégednünk a helyreállításhoz vagy konzerváláshoz közvetlenül szükséges falkutatással és ásatással. Alapelv azonban, hogy a pillanatnyilag el nem végezhető feltárások későbbi megvalósításának lehetőségét mindenképpen biztosítsuk. Az ásatást, kutatást és az építési munkákat úgy kell tehát végezni, hogy tudományos kár ne történhessék. Még részleges feltárás esetében is úgy kutatunk azonban, hogy a pillanatnyi tudásunk szerint leglényegesebb pontokon teljes feltárás történjék, hogy ezáltal az épület fejlődésének leglényegesebb mozzanatai legalább egyes fontos részleteken rögzíthetők legyenek s a további kutatás számára kedvező előfeltételeket alakítsunk ki.

Az elmondottak megvilágítására két balatonkörnyéki példát hozok fel: a nagyvázsonyi vár XV. századi lakótornya majdnem épen maradt meg. A vár többi része viszont úgyszólván teljesen föld alá került. Az 1955 és 1960 között folyt ásatás teljesen feltárta a belső várat, a belső kaputoronnyal, a kápolnával, a belső saroktoronyos várfallal és az árokrendszerrel együtt. Az ásatás rendkívül értékes gótikus és reneszánsz faragványokra bukkant, melyek túlnyomó hányada az 1552-ben felrobbantott közeli pálos kolostorból származik és a XVI—XVII. században építőkőként került a vár akkori erődítéseibe. A legszebb darabokat a kápolna alatti dongaboltozatos helységben, kőtárszerűen rendeztük el. A nagyszámú kis leletek közül a XV. századi fém-művesség művészi szintű alkotásai emelkednek ki.

Lényegében teljes feltárás történt a sümegei vár 1957 és 1963 közt végzett ásatásán. A régészeti munka nyomán, akárcsak Nagyvázsonyban, Sümegeen is vár lett a romhalmazból. Az épület együttes teljes fejlődése a XIII—XVIII. század között ismeretessé vált. Az öreg-torony és tartozékai a várhegy bazalt-

kúpjának legmagasabb pontját foglalják el. Itt volt a vár urának, a veszprémi püspöknek lakóhelye is a kápolnával. A XIII--XIV. századi belső várat a XV. században az egész hegytetőre kiterjedő várrá bővítették. Ekkor épült a belső kaputorony, a hozzá délről csatlakozó palotával, a nyugati és északi fallal és tornyokkal, valamint a külső falsoros a hozzávaló kaputoronnyal. A XVI. században újabb erődítések és bővítések következtek s a váron még a XVII. században is építkeztek. A rendkívül gazdag leletanyag az építéstörténet e vázolt menetét meggyőzően támasztja alá. A középkori tárgyak mellett igen jelentős mennyiségben és minőségben is a XVII—XVIII. századi kerámia, főként a mázas kályhacsempék és habán fazekas művészet gazdag sorozata. — A nagyvászonyi és sümegi ásatások igen lényegesen bővítették várainkról való általános ismereteinket mind építészeti, mind történeti szempontból s közel hoztak bennünket a várak közép- és török-kori életéhez.

A felhozott példák talán fogalmat adnak a magyar műemlékvédelem érdekében kifejtett tudományos munka módszereiről, céljairól és fejlődési irányáról. Nyilvánvaló, hogy ezek főbb vonásaikban a ma mindenütt folyó tevékenységgel egyeznek. Mégis különleges viszonyaink következtében a részfeladatok és részjelölések a helyi körülményeknek megfelelően alakultak s a kutatás hangsúlya is eltérő érzékeny veszteségeink és ezáltal is megszabott, vagy befolyásolt tervezésünk és kivitelezésünk sajátos helyzete és lehetőségei következtében. A kutatásnak éppen gyakorlati követelmények miatt messzeemenően figyelembe kell vennie általános és sajátos tudományos szempontokon túl műemlékvédelmünk adott lehetőségeit. Elvileg minden feltárásnak meg kell előznie a tervezést és a tervezésnek a kivitelezést. Ez az eszmei sorrend azonban nem mindig valósulhat meg. Nagyméretű feladatok a fenti sorrend mereven elhatárolt végrehajtását épp úgy nem teszik lehetővé, mint a műemléki munkáknak az a lényeges belső sajátossága, hogy meglepetésre mindig lehet és kell számítani. Éppen e körülmények engedik meg a gyakorlati lebonyolítás bizonyos rugalmasságát, a kutatás, tervezés és kivitelezés bizonyos elkerülhetetlen mértékű párhuzamosságát. Ennek ellenére erőteljesen hangsúlyozni kell a tudományos kutatás idejében való lebonyolításának szükségességét, mert a jó előkészítés, a helyes tervezés és kivitelezés alapfeltétele. Egyszerű és rövid munkáknál e követelmény betartása aránylag könnyű. Több évre kiterjedő helyreállítások esetében azonban csak akkor valósítható meg, ha a kutatás, tervezés és kivitelezés helyes összhangját biztosítjuk. A magyar műemlékvédelem szervezete ezt lehetővé teszi, bár nehézségek így is bőven merülnek fel. A műemlékhelyreállításokkal kapcsolatos tudományos kutatásnak sok problémát adó, de különleges szépsége éppen a tudománynak és gyakorlatnak egymást kölcsönösen segítő és kiegészítő egységében rejlik.

*

Die wissenschaftliche Forschung ist eine allgemeine Forderung der zeitgemässen Denkmalpflege. Da in Ungarn im Laufe der Geschichte ausserordentlich vieles zerstört wurde, bekam die wissenschaftliche Forschung eine besonders wichtige Rolle bei der Wiederherstellung von Baudenkmalern. Der grösste Teil unserer mittelalterlichen Gebäuden besteht aus Ruinen, oder wurde durch die Umbauten späterer Zeitalter seines ursprünglichen Charakters beraubt. So ist es verständlich, dass die Bedeutung der Mauers-Erschliessungen und der archäologischen Forschungen in der ungarischen Denkmalpflege viel grösser als üblich ist. Bei der Herstellung von Burgen ist die archäologische Tätigkeit unerlässlich und eine Hauptbedingung der richtigen Vollführung von notwendigen Planungs- und Bauausführungsarbeiten. Nachdem der grösste Teil der ungarischen Bur-

gen am Anfang des XVIII. Jahrhunderts gesprengt wurde, müssen bei den Grabungen auch die Zerstörungs- und Auffüllungs-Schichten in Betracht gezogen werden. So verschoben sich in unserer Heimat die Grenzen der archäologischen Epochen, im Vergleich mit der allgemeinen europäischen Situation, um 3—400 Jahre. Dieser Umstand machte die stetige Verfeinerung der archäologischen Methoden notwendig, sowie die erhöhte Beachtung aller möglichen archäologischen Angaben. Der historische Charakter der Forschung erfordert prinzipiell die vollständige Erschliessung, diese Forderung kann jedoch in der Praxis nur selten und meist nur bei kleineren Objekten erfüllt werden. Es ist aber ein Grundprinzip, dass man die Möglichkeit einer späteren Realisation der momentan nicht ausführbaren Erschliessungen unbedingt sichern soll. Sogar im Falle einer partiellen Freilegung muss man an den wesentlichen Punkten nach totaler Erschliessung trachten, weil man dadurch die wichtigsten Momente in der Entwicklung des Gebäudes fixieren kann. So ergibt sich die Möglichkeit der Gestaltung günstiger Voraussetzungen für die weitere Forschung.